کتاب‌شناسی منظومه‌های دینی دربارهٔ امام علی(ع)

عباس بگ‌جانی*

حکیمه دبیران**

استاد دانشگاه تربیت معلم تهران

چکیده

منظومه‌های دینی یکی از حوزه‌های میراث پربار ادب فارسی است که با وجود شمار قابل توجه‌شان، پژوهش‌گران کمتر به آن‌ها پرداخته‌اند و بسیاری از آن‌ها ناشناخته و در حدّ همان نسخه‌های خطی باقی مانده‌اند. این منظومه‌ها درباره موضوعات مختلف دینی و اغلب یکی از بزرگان مذهبی سروده شده‌اند و از دو جنبه تاریخی و زبانی درخور مطالعه و بررسی هستند. «حماسه‌های دینی» عنوانی است که در پژوهش‌های پیشین به این منظومه‌ها اطلاق شده است. ما در این مقاله با دسته‌بندی این آثار بر اساس محتوا نشان داده‌ایم که تنها یک دسته از آن‌ها تحت چنین عنوانی قرار می‌گیرند. در ادامه به کتاب‌شناسی منظومه‌هایی که حول محور شخصیت امام علی(ع) سروده شده‌اند پرداخته‌ایم و اطلاعات مختصری نیز درباره هریک ارائه داده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: منظومه‌های دینی، امام علی(ع)، کتاب‌شناسی.

---

* دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت معلم تهران

** H_dabiran4@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۳/۳۰

مجلهٔ مطالعات و تحقیقات ادبی، شماره۱۴ و ۱۵، صص۴۷-۶۹

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]

[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

مقدمه

اعتقادات دینی از دیرباز یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های سرودن شعر نزد شاعران بوده است و در طول تاریخ ادب فارسی باعث به‌وجود آمدن منظومه‌های دینی فراوان گشته است. از آن‌جا که روح حماسی در بسیاری از این آثار به چشم می‌خورد، آن‌ها را در شمار آثار حماسی ملل نام برده و عنوان کلی حماسه‌های دینی را بر آن‌ها اطلاق کرده‌اند.

«ممکن است موضوع حماسه تاریخی، زندگی یک یا چند تن از قهرمانان دینی باشد که با توجه به حقایق تاریخی یا با آفرینش وقایع تاریخی و مطالب داستانی به‌وجود آمده باشد. این منظومه‌ها که بر اثر استادی و هم‌چنین اعتقاد شدید دینی گویندگان آن‌ها ممکن است گاه بسیار دل‌انگیز و زیبا باشد نیز اغلب دارای بسیاری از خصایص منظومه‌های حماسی است و از این جهت باید در شمار آثار حماسی ملل نام برده شود» (صفا، ۱۳۷۸: ۲۸).

با این حال باید به این نکته توجه کرد که بسیاری از این منظومه‌ها دارای روح حماسی نیستند و عناصر دیگری بنیان آن‌ها را تشکیل می‌دهد، هم‌چنان‌که به عنوان نمونه در منظومه‌هایی که حول محور شخصیت امام حسین(ع) و وقایع روز عاشورا سروده شده‌اند در درجه نخست، مرثیه‌سرایی انگیزه سرایش آن‌ها بوده و یا در غدیریه‌ها شرح وقایع غدیرخم برای اثبات حقانیت شیعه. این گستردگی و تنوع شخصیت‌ها و مضامین دینی ما را وامی‌دارد به دسته‌بندی این آثار تحت عنوان کلی «منظومه‌های دینی» بپردازیم. برخی از این دسته‌بندی‌ها عبارت‌اند از:

منظومه‌هایی دربارهٔ امام علی(ع) شامل شرح حالات، جنگ‌ها و دلاوری‌ها، حوادث دوران خلافت و... . بسیاری از این منظومه‌ها با عنوان "حمله حیدری" سروده شده‌اند و بیشترین فراوانی منظومه‌های دینی متعلق به آن‌هاست.

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

منظومه‌هایی با موضوع پیامبر اسلام(ص) شامل شرح حالات، معجزات، غزوه‌ها و... است که برای نمونه می‌توان به *غزونامه* اسیری (سروده ۹۶۷ق.)، *گیتی‌نما* سروده محمدحسن فقیر قهدریجانی و *غزوات النبی* سروده محمد امین عبدی اشاره کرد.

منظومه‌های پیرامون امام حسین(ع) و وقایع روز عاشورا که پس از حمله‌های حیدری بیشترین فراوانی را دارند و جنبه مرثیه‌سرایی بر آن‌ها غالب است. برای نمونه می‌توان به *شهادتنامه* ابن همام شیرازی (سروده ۹۰۳ ق.) *مشهدالشهداء* از حسین ندایی یزدی و *باغ فردوس* از ملااحمد الهامی کرمانشاهی اشاره کرد.

مختارنامه‌ها؛ منظومه‌های پیرامون مختار ابن ابی عبیده ثقفی و جنگ‌های او که تعداد قابل توجهی را شامل می‌شود. از آن جمله‌اند: *مختارنامه* سروده عبدالرزاق‌بیگ بن نجف‌قلی‌خان دنبلی متخلص به مفتون (م۱۲۴۳ق.)، *مختارنامه* سروده علی‌شیر قانع تتوی (م ۱۲۰۳ق.).

غدیریه‌ها؛ درباره واقعه غدیر مانند *غدیریه* محمدنصیر فرصت شیرازی و *غدیریه* ناصری کرمانی.

حمزه‌نامه‌ها؛ داستان قیام حمزه پسر آذرک شاری معروف به حمزة بن عبدالله خارجی است که به سال ۲۱۳ق. پدید آمده است و بعدها نام او را از این داستان‌ها برداشته و نام حمزه پسرعموی پیامبر را جایگزین کرده‌اند (دبیری‌نژاد، ۱۳۸۰: ۸۶). مانند *صاحبقران‌نامه* (سروده ۱۰۷۳ ق.) از ناظمی ناشناس.

موضوعات مختلف دیگر هم‌چون زندگی حضرت زهرا(س) و ائمه و کرامات آن‌ها، زندگی سایر پیامبران و...[1].

ما در این مقاله به کتاب‌شناسی آثار دسته نخست یعنی منظومه‌هایی که حول محور شخصیت امام علی(ع) سروده شده‌اند پرداخته‌ایم و اطلاعات مختصری نیز درباره

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

هریک از کتاب‌ها ارائه داده‌ایم. البته از برخی از این منظومه‌ها تنها نامی در کتاب‌ها و تذکره‌ها ذکر شده است.

ابعاد گوناگون شخصیت امام علی(ع)، کرامات و بزرگواری‌های آن حضرت، شرح جنگ‌ها و دلاوری‌های ایشان، آمیختگی با افسانه‌ها و داستان‌های غیر تاریخی در برخی از این منظومه‌ها و اشارات متعدد به زندگی پیامبر اسلام و حوادث صدر اسلام از موضوعاتی است که در این منظومه‌ها به چشم می‌خورد.

اردیبهشت‌نامه از میرزا محمدعلی شمس‌الشعرا سروش اصفهانی (۱۲۲۸-۱۲۸۵ق.)[۲] در بحر متقارب مثمن مقصور یا محذوف، دارای ۹۲۱۹ بیت و در سرگذشت احوال پیامبر اکرم (ص) و غزوات ایشان و شرح دلاوری‌های حضرت علی (ع) است که در اوایل عهد ناصرالدین‌شاه سروده شده است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵). منظور سروش ـ چنان‌که از سخنان او برمی‌آید ـ بیان احوال پیامبر و ائمه اثنی‌عشر بوده است و می‌خواست تا صاحب الزمان(عج) از یکایک بزرگان دین در منظومه خود سخن گوید ولی مجال اتمام کار خود را نیافت (صفا، ۱۳۷۸: ۳۸۲).

افتخارنامه حیدری (سروده ۱۳۰٤ق.) اثر آقا میرزا مصطفی بن حسن ملقب به افتخارالعلماء و متخلص به صهبا آشتیانی (م ۱۳۲۷ ق.) است. این منظومه که در بحر متقارب سروده شده بالغ بر هجده هزار بیت دارد و گویا مطالب *ناسخ‌التواریخ* را اساس کار خود قرار داده است. این اثر به دو بخش تقسیم شده است: بخش اول در شرح و توصیف جنگ‌های علی بن ابیطالب(ع) در زمان پیامبر اسلام(ص) می‌باشد و بخش دیگر آن، شرح وقایع و حوادث جنگ‌های علی(ع) پس از رحلت پیامبر(ص) برای پیشرفت دین اسلام و تحقق و انتشار طریقت و شریعت پیامبر عظیم‌الشأن است (طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۱۸/۱۹؛ دبیری‌نژاد، ۱۳۸۰: ۸۸).

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

کتاب‌شناسی

کلیات کتاب *حمله حیدری* (*افتخارنامه حیدری*)، خطاط: محمدرضا صفا سلطان الکتاب محلاتی، دیباچه‌نویس: حیدرعلی ثریای طهرانی مجدالادباء، نقاش: میرزا نصرالله، تهران، کارخانه آقاسید مرتضی ولد آقامیرباقر، ۱۳۱۰ق، ۲جلد در ۱ مجلد، ۲۶۷+۱۶۸+۲۲+۱۳ص، سنگی، مصور.

_____، اهتمام‌کننده محمدحسن علمی، تهران، به سعی و اهتمام کتابفروشی و چاپخانه محمدحسن علمی، ۲جلد در ۱ مجلد، ۳۳۱ ص، مصور.

مقاله

دبیری‌نژاد، بدیع‌الزمان؛ *افتخارنامه حیدری* «معرفی حماسه‌های دینی ایران»، *کتاب ماه هنر*، ش ۳۱و ۳۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ۸۶ ـ ۸۹.

محجوب، محمدجعفر؛ «داستان‌های عامیانه فارسی (*افتخارنامه حیدری*)»، *سخن*، ۱۱، ۳۳۸ ـ ۳٤٤.

جذبه حیدری/ میرزا ابوطالب بن میرزا بیک موسوی فندرسکی اصفهانی استرآبادی(م ۱۱۲٤ق.)[۳]. ظاهراً در سال ۱۱۳۵ق. شخصی به نام یا تخلص نجف، منظومه ابوطالب فندرسکی را می‌یابد و آن را از نظر تاریخی، مطابق بخش ناتمام *کتاب باذل* می‌بیند و به آن کتاب الصاق می‌کند. ابیات ابوطالب در حدود ۵۰۰۰ بیت است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۵۸) که همراه با *دیوان باذل* یک بار چاپ سنگی شده است (همان: ۱۲).

جذبه حیدری (سروده ۱۱۵۸ق.)/ عبدالعلی خان احسن بنگالی (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱٤).

جنگنامه/ طوفان؛ برای صالح نامی، جنگ خیبر را سروده است (منزوی: ۲۷٤۷/٤).

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

جنگنامه حضرت علی(ع) (سروده ۱۱۸۸ ق.) / آتشی متخلّص به سلمی، سلیمی، عبدی و قاسم. حاوی منظومه‌هایی با عناوین: جنگنامه محمد بن علی، جنگنامه علی(ع)در بئرالعلم با جنیان، جنگ ادهم با مکید، داستان غزوهٔ تبوک و گریختن لشکر از ضرب ذوالفقار و... . این داستان‌ها که همه دارای جنبه حماسی کامل اما فاقد ارزش و اعتبار ادبی است برخی به بحر متقارب و مابقی به صورت قصاید مفصل سستی است و مجموعاً در سال ۱۲۷۱ چاپ شده است (صفا، ۱۳۷۸: ۳۸۵؛ منزوی: ۲۷٤۷/٤).

کتاب‌شناسی

جنگنامه حضرت علی(ع)، به اهتمام پتالال بهارگو، لکهنو، منشی تیج‌کمار، ۱۹۵۳، ۸۱ ص.

مقاله

غبار، میرغلام محمد؛ «جنگنامه»، *آریانا*، ج ٦، ش ۱۱، ۱– ۵.

حربه حیدری (سروده ۱۱۳۵ ق.) از شخصی احتمالاً به نام کریم یا کرم (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ١٤).

حمله حیدری/ محمدرفیع بن محمد المشهدی متخلص به باذل (م۱۱۲۳ یا ۱۱۲٤ق.)[٤]. این منظومه در قالب مثنوی و به تقلید از *شاهنامهٔ* فردوسی به بحر متقارب سروده شده است. از بعثت حضرت رسول اکرم(ص)آغاز می‌شود و تا پایان خلافت عثمان را دربرمی‌گیرد و پس از مرگ باذل ناتمام می‌ماند. این اثر، روایت منظوم *معارج‌النبوة فی مدارج الفتوة* تألیف معین‌الدین فراهی در ۹۰۷ ق. است و مفاد بسیاری از احادیث نبوی در آن مندرج است. تعداد ابیات آن در نسخه‌های مختلف بین ۲۰ تا ۳۰ هزار متغیر است. نام این کتاب به عنوان نامی عام برای حماسه‌های علوی مبدل شده است و بسیاری از مقلدان او منظومه خود را «حمله حیدری» نامیده‌اند (صفا، ۱۳۷۸: ۳۷۵؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۲۱).

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

کتاب‌شناسی

حمله حیدری، بمبئی، ۱۲۰۹ق.، سنگی، رحلی.

_____، لکهنو، ۱۲٦۷ق، ۳۳۳ ص، سنگی، وزیری بزرگ.

_____، بمبئی، ۱۳۰٦ق، سنگی.

_____، متهرا، ۱۳۱۰ق، ۲۳۸+۳۲۹ص، سنگی، قطع بزرگ.

کلیات حمله حیدری در مناقب علی(ع)، تهران، اسلام، ۱۳۸۳، ۲ ج، چ۸، مصور.

رحلی، گالینگور.

ترجمه‌ها

ترجمه به زبان اردو

غزوات حیدری، سید محمدهارون زنگی پوری، چاپ هند (طهرانی، ۱٤۰۳: ۵۳/۱٦).

حرب حیدری، محمد نوروز حسن بلگرامی (پس از ۱۲۵۲ق.).

حرب حیدری، سید ذوالفقارعلی صفا (۱۲٦۰ق.).

هیبت حیدری، واجد علی اختر شاه آوده (م ۱۲٦۵ق.).

هیبت حیدری، سید ابرار حسین (م ۱۳۰۰ق.).

حربه حیدری (غزوهٔ حیدری)، حیدر میرزا، چاپ لکنهو.

غلبه حیدری (محاربهٔ صفدری)، محمد میرزا بن تجلی علی شاه.

غزوات حیدری، سیدمحسن علی، چاپ لکهنو.

ترجمه به زبان سندی

میرمحمد حسن علی‌خان سندی (م۱۳۲٤ق.) (کاشفی خوانساری، ۱۳۷۹: ۳۸).

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]

[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]

[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

پایان‌نامه

محمدی، مهدیه (۱۳۷۷) مروری بر ساختار بیانی کتاب *حمله حیدری*، استاد راهنما محمد سرور مولایی، استاد مشاور باقر قربانی زرین، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دزفول، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

مقاله

کاشفی خوانساری، سیدعلی، «حمله حیدری»، *ادبیات داستانی*، ش ٥٤، فروردین و اردیبهشت و خرداد ۱۳۸۰، ٢٤ – ۲۹.

_____؛ «حمله حیدری (تأملی درباره داستان‌های منظوم دربارهٔ مولای متقیان و معرفی یک شاعر)»، *کتاب ماه هنر*، ش ۳۱ و ۳۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ۲۸-۳۳.

_____؛ «حماسه دینی در ادب پارسی(۲)[درباره باذل]»؛ *موعود*، ش۲۲، مهر و آبان ۱۳۷۹، ۳۸.

عناصری، جابر؛ «نمونه‌هایی از نسخه‌های مجالس *حمله حیدری* برای تعزیه»؛ *هفته‌نامه سروش*، ش ۳۷۹ و ۳۸۲، ١٣٦٦.

حمله حیدری/ بمانعلی راجی کرمانی[٥]. *حمله حیدری* راجی پس از باذل، معروف‌ترین حمله حیدری در ایران است. این منظومه در دوره فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۱۸۳) در قالب مثنوی و در بحر متقارب مثمن مقصور یا محذوف سروده شده و در حدود ۲۸۰۰۰ بیت است. این منظومه با تولد علی(ع)آغاز می‌شود و پس از ذکر وقایع تاریخ اسلام و رحلت پیامبر با یک پرش تاریخی ادامه ماجرا را از به خلافت رسیدن مولا پی می‌گیرد و در پایان به جنگ جمل و جنگ صفین می‌پردازد (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۸۷).

کتاب‌شناسی

حمله حیدری، تهران، شرکت سهامی چاپ کتاب، ٣٦٨ ص، سربی، وزیری.

_____، تهران، ١٢٦٤ق. و ۱۲۷۰ق. و ۱۲۹۸ق.، سنگی.

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

ـــــــ، با مقدمه حاج سید احمد کتابچی، تهران، اسلامیه، ۱۳۳۷، ۳۶۲ ص، چ ۱، سربی. رحلی.

ـــــــ، تصحیح یحیی طالبیان، محمود مدبری، کرمان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان کرمان، عماد کرمانی، ۱۳۸۳، ج ۲، ٤۳٦ ص، چ ۱، وزیری (گالینگور).

ـــــــ، تصحیح یحیی طالبیان، محمود مدبری، کرمان، دانشگاه شهید باهنر، ۱۳۸۳، ج ۱، ۳۵۲ ص، چاپ ۲، وزیری (گالینگور).

ـــــــ، به اهتمام رحیم مشتاقی، اصفهان، بی‌تا، ۳٦٦ ص، سربی، وزیری.

کلیات هفت جلدی حمله حیدری، تهران، ۱۳۷۷ق، ۵۱۴ ص، چاپ افست.

گزیده حمله حیدری بزرگ‌ترین حماسه مذهبی، تحقیق و گزینش حسین بهزادی اندوهجردی، تهران، نشر صدوق، ۱۳۷۰، ۱۸٤ ص، چ ۱، وزیری.

نوبت‌زن کوی ساقی (برگزیده حمله حیدری)، به اهتمام رضا اشرف‌زاده، مشهد، آیینه اندیشه، ۱۳۷۷، ۹۵ ص.

کتاب *حمله ملا بمونعلی*، به خط میرزا آقا کمره‌ای، تهران، ۱۲۷۰ق، ۴۱۴ ص، چ ۲، سنگی، مصور.

خلاصه مقالات همایش بزرگداشت «ملابمانعلی راجی کرمانی» (۱۳۷۶کرمان)، به‌کوشش وحیدپور نادری، زیرنظر یحیی طالبیان و محمود مدبری، کرمان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان کرمان، عماد کرمانی، ۱۳۸۰، هشت +۷۶ ص.

مجموعه مقالات همایش بزرگداشت ملابمانعلی راجی کرمانی، به‌کوشش یحیی طالبیان، کرمان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان کرمان، عماد کرمانی، ۱۳۸۰، ٤۰۰ ص، چ ۱، وزیری (گالینگور).

کتاب حمله حیدری، علیقلی خویی، عکاس: سروش میلانی زاده، طراح: علیرضا منصوری، تهران، موزه هنرهای دینی امام علی(ع)، سازمان فرهنگی هنری شهرداری

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

تهران (معاونت فرهنگی)، ۱۳۸۵، ۱۵۲ ص، مصور (رنگی). این کتاب گزیده‌ای از تصاویر چند چاپ سنگی مختلف *حمله حیدری* است که در دوره قاجاریه به دست علیقلی خویی، غلامرضا کرمانی، علی‌خان نقاش، میرزا هاشم خوانساری و میرزا نصرالله مصور شده‌اند، همراه با تصویر صفحه عنوان نخستین چاپ سنگی *حمله حیدری*.

پایان‌نامه

ایران‌منش، مهین، بررسی ویژگی‌های محتوایی و حماسی کتاب *حمله حیدری* ملابمانعلی راجی کرمانی؛ استاد راهنما یحیی طالبیان، استاد مشاور محمود مدبری، دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۲۲٤ص.

مقاله

فضیلت، محمود؛ «سبک‌شناسی حمله حیدری ملا بمانعلی راجی کرمانی»، *مجلهٔ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران*، سال ٤٤، ش ١٥٦، زمستان ۱۳۷۹.

امیری خراسانی، احمد؛ «بازتاب احادیث نبوی در کلام راجی کرمانی»، *مجله زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان*، سال٤، ش٦، بهار و تابستان ۱۳۸۵، ۲۵.

بهزادی اندوهجردی، حسین؛ «حملهٔ حیدری یا بزرگ‌ترین حماسهٔ مذهبی فارسی»، *نامهٔ آستان قدس*، ش۳۲، ١٣٤٦، ١٢٩-١٣٣ و دوره ۸۰، ش٤، ١٣٤٩، ١٧٤-١٧٨.

_____؛ «درباره احوال ملا بمانعلی کرمانی و اثر بزرگ او حمله حیدری»، *فصلنامه کرمان*، ش۹-۱۰، پاییز ۱۳۷۳، ۵۰-۵۵.

طالبیان، یحیی؛ «حماسه قاسم بن حسین(ع) شهید کربلا [در حمله حیدری]»، *نشریه دانشکده ادبیات کرمان*، دوره جدید، ش۲، ١٣٧٦، ٩٩-١١٦.

گراوند، علی؛ «نبرد نبردها (مقایسهٔ سبک‌شناسانهٔ *شاهنامه* و *حمله حیدری*)»، *رشد آموزش زبان و ادب فارسی*، ش ۵۵، پاییز ۱۳۷۹، ٣٤-٤١.

حمله حیدری (سروده ۱۲۳۰ ق.)/ محمد حسن فقیر قهدریجانی.

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

غـزوات حـضرت علـی(ع) در حیـات نبـی(ص) (کاشـفی خوانـساری، ۱۳۸۵: ۱۳؛ طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۹/ ۱٦۳).

حمله حیدری/ مهدی علی خان عاشق هندی (طهرانی، ۱٤۰۳: ۹ / ٦۷۳).

حمله حیدری/ سید علی پسند بلگرامی (م۱۱۸۳ق.) آگره، ۱۳۰۵ ق، سنگی (تکمله کار باذل) (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۳).

حملـه حیـدری/ گـل احمـد؛ لاهـور، ۱۳۳٤ق، ۹٦ ص، سـنگی، وزیـری (کاشـفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۳؛ طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۹/ ۱٦۳).

خاوران نامه (سروده ۸۳۰ ق.)/ محمدبن حسام الدین خوسفی (م۸۷۵ ق.)[٦].

«موضوع اصلی *خاوران‌نامه* سفرها و حملات علی(ع) است به سرزمین خاوران به همراهی مالک اشتر و ابوالمحجن و جنگ با قباد پادشاه خاورزمین و امرای دیگری مانند تهماسب شاه و جنگ با دیو و اژدها و امثال این وقایع» (صفا، ۱۳۷۸: ۳۷۳).

کتاب‌شناسی

تازیان‌نامه پارسی (خلاصه *خاوران‌نامه*)، تصحیح و تلخیص حمیدالله مرادی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۲، هفت + ۳۴۴ ص، مصور، وزیری (گالینگور).

خاوران‌نامه (نگاره‌ها و تذهیب‌های فرهاد نقاش)، با مقدمه: سعید انواری، نگارگر: فرهاد نقاش، ترجمه مقدمه به عربی: صادق خورشا، ترجمه مقدمه به انگلیسی: محمد ساوجی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۱، ۱۱۸ ص، مصور (رنگی)، رحلی(گالینگور).

خاوران‌نامه، گردآوری مهدی مجعلی ساوانی، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۷۱، ۲۴۴ص.

_____، خطاط: محمدعلی وزیری، تهران، شرکت سهامی طبع کتاب، ۱۳۲۶، ۸۷ص، زیراکس از سنگی، مصور.

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

ـــــــــ، به کوشش حیدرعلی خوش‌کنار، اردبیل، مهد تمدن، ۱۳۸۶، ۵۸۳ ص، مصور.

داستان شیرین *خاورنامه* (بهترین افسانه‌های شرقی شامل جنگ‌های مولای متقیان و مالک اشتر و عیاری‌های عمر و امیه)، تهران، رجبی، ۸۰ ص، مصور.

مقاله

صداقت، فاطمه؛ «شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان قره قویونلو و آق قویونلو (معرفی و بررسی نسخهٔ خطی *خاوران‌نامه*)»، *دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ش ٤، بهار و تابستان ۱۳۸۵، ۱۰۳-۱۲۰.

افشار، ایرج؛ «نسخه برگردان *خاوران‌نامه* (سده نهم هجری)»، *دوفصلنامه نامه بهارستان*، ش٦، پاییز و زمستان ۱۳۸۲، ۵۳۹-۵٤۰.

رضی‌زاده، رضیه ؛ «در شیوه و مکتب نگاره‌های *خاوران‌نامه*»، *فصلنامه گلستان هنر*، ش۲، پاییز و زمستان ۱۳۸٤، ۵۸.

بوذری، علی؛ «بررسی و تحلیل نگاره‌های خاوران‌نامه»، *فصلنامه هنرنامه*، سال هفتم، ش۲٤، پاییز ۱۳۸۳، ۵۲.

خوش‌کنار، حیدر علی؛ «خاوران‌نامه»، *رشد آموزش زبان و ادب فارسی*، دوره ۲۲، ش۳، بهار۸۸، ١٦-۱۹.

قرشی، محمدحسین؛ «حماسه‌های دینی و ابن‌حسام خوسفی»، *کیهان فرهنگی*، ش۱۵۷، آبان ۱۳۷۸، ۵۵ ـ ۵۶.

نصرتی، مینا؛ «نگاهی به دو اثر ارزنده خاوران‌نامه میرزا آقا امامی»، *کتاب ماه هنر*، ش٤۷ و ٤۸، مرداد و شهریور ۱۳۸۱، ۱۱۸ ـ ۱۲۱.

احمدی بیرجندی؛ «ابن حسام خوسفی و برخی از آثارش»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*، سال ۹ ش ۲، ۳۵۰ ـ ۳۶۰.

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

خائفی، عباس؛ «واقعیت و اسطوره در شعر ابن حسام خوسفی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند*، ش۱، بهار ۱۳۸۰ (ویژه ابن حسام خوسفی)، ۵۱.

دامادی، سیدمحمد؛ «ویژگی‌های شاخص در شعر ابن حسام خوسفی و نقش فرهنگی وی در تشکیل حکومت شیعی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند*، ش۱، بهار ۱۳۸۰ (ویژه ابن حسام خوسفی)، ۷۳.

علیزاده بیرجندی، زهرا؛ «ساختار اندیشه‌های مذهبی سده‌های هشتم و نهم و بازتاب آن در سروده‌های ابن حسام خوسفی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند*، ش۱، بهار ۱۳۸۰ (ویژه ابن حسام خوسفی)، ۱۰۵.

دادی، دانا؛ «بررسی تطبیقی عنصر حرکت در خاوران‌نامه شیراز با خمسه تهماسبی»؛ همایش نگارگری، گردهمایی مکتب شیراز، شیراز، آذر ۱۳۸۷.

سلیمی، سعید؛ «نگاهی بر خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی از منظر صفحه‌آرایی و مقایسه آن با صفحه‌آرایی نسخ چاپی امروز»، همایش نگارگری، گردهمایی مکتب شیراز، شیراز، آذر ۱۳۸۷.

شاد قزوینی، پریسا؛ «بررسی تطبیقی حرکت در نگاره‌هایی از نسخهٔ خاوران‌نامه (۸۸۱ ق.) از مکتب شیراز با نسخهٔ خمسهٔ تهماسبی(۹۴۵ ـ ۹۴۹ ق.)» از مکتب تبریز»، همایش نگارگری، گردهمایی مکتب شیراز، شیراز، آذر ۱۳۸۷.

شیخی، علیرضا؛ «تقابل خیر و شر در سه نگاره از خاوران‌نامه (نبرد حضرت علی با اژدها)»، همایش نگارگری، گردهمایی مکتب شیراز، شیراز، آذر ۱۳۸۷.

ذکاء، یحیی؛ «خاوران‌نامه»، نسخه خطی و مصور موزهٔ هنرهای تزئینی، *هنر و مردم*، دوره ۲، ش ۲۰، خرداد ۱۳۴۳، ۱۷-۲۹.

م.م؛ «محمد بن حسام و خاوران نامه او»، *ایران آباد*، ج ۱، ش۹، ۴۲ ـ ۴۳.

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

احمدی، احمد؛ «خاوران‌نامه محمدبن حسام خوسفی»، *آستان قدس*، ج۷، ش۱، ۴۹ ـ ۷۲.

کیکاووسی، نعمت‌الله؛ «خاوران‌نامه»، *کتاب ماه هنر*، ش ۳۱ و ۳۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ۹۸ ـ ۹۹.

آیدنلو، سجاد؛ «مر این نامه را خاوران‌نامه نام...»، *نامه پارسی*، سال نهم، ش ۳، پاییز ۱۳۸۳، ۱۸۹ ـ ۲۰۳.

مشهور، پروین‌دخت؛ «رؤیای صادق و بازتاب آن در خاوران‌نامه»، *نامه پارسی*، سال چهارم، ش۴، زمستان ۱۳۷۸، ۹۴-۱۰۳.

سلمی، عباس؛ «خاوران نامه ابن حسام»، *کتاب پاژ*، ش۱۵، ۱۳۷۳، ۱۱۷-۱۳۴.

خرم بهشت / میرزا رضا قلی‌خان بن محمّدهادی هدایت طبرستانی(م ۱۲۸۸ق.)؛ شرح جنگ‌های علی (ع)که بخشی از آن در *مجمع‌الفصحاء* نقل شده است و نسخه‌ای از آن نیز در کتابخانه مجلس موجود است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵).

خاورنامه (سروده ۱۰۵۹ق.)/ رستمی بیجاپوری؛ مشتمل بر ۲۴ هزار بیت به زبان اردو (شهریار نقوی، ۱۳۵۳: ۶۶).

خلافت‌نامه حیدری (سروده ۱۳۶۴ق.)/ میرزا علیخان خاموش یزدی[۷]؛ درباره جنگ‌های حضرت علی(ع) در دوران خلافت در چهار بخش و مجموعاً ۱۰۴۵ بیت (منزوی: ۲۸۳۷/۴؛ طهرانی، ۱۴۰۳: ۷ / ۲۳۸).

خداوندنامه / ملک‌الشعراء فتح علی خان صبای کاشانی(م ۱۲۳۴/۱۲۳۷/۱۲۳۸ق.)[۸]؛ شرح احوال پیامبر از آغاز کار و پس از آن احوال امام علی(ع) و خلافت وی و جنگ‌های او در این دوره تا میانه جنگ صفین را بازگو می‌کند و در عهد فتحعلی شاه سروده شده است (صفا، ۱۳۷۸: ۳۸۱).

دیو و شیر / از ناظمی ناشناخته؛ درباره فتوحات حضرت علی(ع) (طهرانی، ۱۴۰۳: ۲۶۳/۱۹).

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

رستم‌نامه / از ناظمی ناشناخته و محتملاً در عصر صفوی؛ مثنوی ۳۸۵ بیتی درباره رویارویی و رزم‌آزمایی امام علی(ع) با رستم و مسلمان شدن او به دست امام علی(ع) (آیدنلو، ۱۳۸٦: ۱۱۷).

رستم‌نامه، به کوشش سجاد آیدنلو، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۸۷، پنجاه و نه + ۵۳ + ٦ ص، (به انضمام *معجزنامه* مولای متقیان).

سراج‌الصدور (سروده ۱۲۳۰ق.)/ محمدحسن فقیر قهدریجانی؛ جلد اول ازجنگ صفین تا وفات علی(ع)و جلد دوم از خلافت امام حسن(ع)تا غیبت، مجموعاً حدود ۱۵۰۰۰بیت (طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۲ / ۱۵۷ و ۱۹/ ۱٦۳).

شهنشاه‌نامه / میرزا سیدجعفر صافی اصفهانی(۱۱۳۰- ۱۲۱۹ق.)؛ شرح جنگ‌های پیغمبر اسلام و حضرت علی(ع) و اهدا شده به فتحعلی شاه (طهرانی، ۱٤۰۳: ۱٤/ ۲٦۲).

صولت صفدری (سروده ۱۱٤۳ق.)/ محبعلی‌خان حکمت؛ در وصف شجاعت‌های امام علی(ع) با تعصبی بیشتر در شیعی‌گری نسبت به میرابوطالب و آزاد (طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۹ / ۲۳۷؛ منزوی: ۲۹۹۱/٤؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱٤).

علی‌نامه (سرودهٔ ٤۸۲ ق.)/ ربیع(م ٤۲۰ق.)؛ منظومه‌ای است بازمانده از قرن پنجم که پس از خلق *شاهنامه* به مقابله با آن برخاسته است. ربیع شاعر این منظومهٔ یازده‌هزار بیتی، ضمن احترام به فردوسی و اثر هنری‌اش، *شاهنامه* را دروغ می‌داند و در مقابل آن حماسهٔ خود را حماسهٔ راستین معرفی می‌کند؛ یعنی جنگ‌های امام علی علیه‌السلام. مأخذ تاریخی ربیع، روایات ابومخنف لوط بن یحیی است که دو کتاب دربارهٔ جنگ‌های جمل و صفین داشته است. با این که این کتاب‌ها به ما نرسیده است، از دیگر روایات و قراین مختلف می‌توان دانست که شاعر *علی‌نامه* تا حدودی به متن تاریخ وفادار بوده است و به این لحاظ شعر او در باب تاریخ جنگ‌های جمل و صفین کتابی ارزشمند به حساب می‌آید. زبان شعر او نیز بسیار کهن است و گنجینه‌ای است از

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

واژگانی که امروز مهجور و فراموش شده‌اند و حتی در کتاب‌های همان عصر هم به سختی می‌توان مشابهی برای آن‌ها یافت (غلامی، ۱۳۸۵: چکیده).

کتاب‌شناسی

علی‌نامه، با مقدمه استاد شفیعی کدکنی و محمود امیدسالار، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۸، نسخه برگردان (فاکسیمیله).

مقاله

طغیانی اسفرجانی، اسحاق و حسین آقاحسینی دهاقانی و یوسف نیک روز، «توصیف و تصویرگری در منظومه حماسی علی‌نامه»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، ۱۳۸۵.

شفیعی کدکنی، محمدرضا؛ «حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم»؛ *مجله دانشکده ادبیات مشهد*، ش ۳٤، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، ٤۲۵.

بیات، رضا؛ «منظومه هزار ساله»؛ *همشهری آنلاین*، ۳۰ شهریور ۱۳۸۷.

خیامپور، عبدالرسول؛ «چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه (علی‌نامه، ...)»، *نشریه دانشکده ادبیات تبریز*، ۷، ۲٤۱ – ۲٤۸ و ٤۸۳ – ٤۹۹.

پایان‌نامه

نیک‌روز، یوسف؛ تصحیح منظومه حماسی علی‌نامه، استادان راهنما اسحاق طغیانی و حسین آقاحسینی، استاد مشاور مهدی نوریان، دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸٤.

بیات، رضا؛ تصحیح نیمه نخست منظومه علی‌نامه؛ استاد راهنما محمد دهقانی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۳، ۲۸۸ص.

غلامی، ابوالفضل؛ تصحیح نیمه دوم علی‌نامه؛ استاد راهنما مظفر بختیار، استاد مشاور محمد دهقانی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۵، ۲٦۷ص.

غزوه خیبر(خیبرنامه) / محمد رفیق (طهرانی، ۱٤۰۳: ۹ / ۹۹۷).

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

غزوات امیرالمؤمنین / مولی‌هاشم بن المولی عبدالباقی، (طهرانی، ۱٤۰۳: ٥۳/۱٦؛ کاشفی خوانساری، حماسه علوی: ۷).

غزونامه (جنگنامه) / میرزا عبدالوهاب قطره چهارمحالی، به جنگ‌های پیامبر و امام علی(ع) پرداخته و شامل ۲۰۰۰۰ بیت است و در عهد فتحعلی شاه سروده شده است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵؛ طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۹/ ۲۳۷).

غزوات امیرالمؤمنین/ فصیح اصفهانی (طهرانی، ۱٤۰۳: ۸۳۳/۹؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱٦).

غزوات امیرالمؤمنین، کاتب و نقاش محمدبن‌میرزا محمدبن جعفرالحسینی الموسوی متخلص به صافی اصفهانی، تدوین و گردآوری زینت بابک، تهران، ماه‌ریز، ۱۳۷۹، ۴۲ ص.

فارغ‌نامه (سروده ۱۰۰۰ق.) / حسین بن حسن رودسری گیلانی متخلّص به فارغ؛ در احوال امیرمؤمنان و دلاوری‌های ایشان و اهدا شده به شاه عباس صفوی (طهرانی، ۱٤۰۳: ۹ /۷۹۹؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱٤).

فارغ‌نامه، میرعبدالستار میلانی، تبریز، کارخانه حاج ابراهیم، ۱۲۸٦، رقعی، ۱٦۰ + ۸٦ ص، (همراه دیوان مجنون شاه قراجه داغی).

کوثرنامه / آقا محمدهاشم ذهبی؛ پس از ستایش بلند بالایی از حضرت علی به گزارش حدیث بساط (داستان فرونشستن ابر بر زمین و برداشتن یاران امام علی(ع) تا بالای قلّه کوه قاف) پرداخته است. حدود ٦۰۰ بیت است (منزوی،۱۳٥۱: ۳۰٦٤/٤).

مجمع‌البحرین/ اسیری (قرن ۱۱ هجری) در غزوات پیامبر و علی(ع) (طهرانی، ۱٤۰۳: ۲۸۲/۱۹).

مدایح امیرالمؤمنین/ از ناظمی ناشناخته، در تقلید از *شاهنامه* سروده شده و موضوع آن جنگ خندق و حدود ٥۰۰ بیت است (طهرانی، ۱٤۰۳: ۲٤۲/۲۰).

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

متمم حمله حیدری/ میرزا محمد صادق آزاد کشمیری (۱۱۵۹ق.)[۹]؛ یکی از منظومه‌هایی است که برای تکمیل کار باذل سروده شده است. «آزاد این منظومه را به خواهش فخرالدین محمدخان، پسرعموی باذل سروده است. وی این منظومه را پس از *رساله دلگشا* آغاز کرده و پس از اشاره‌ای به سبب تألیف کتاب، قسمت اصلی منظومه آغاز می‌شود و جنگ‌های جمل و صفین به تفصیل روایت می‌گردد. پس از آن سایر مسایل تاریخی هم‌چون شهادت مالک اشتر روایت می‌شود و بعد از ذکر کوتاهی از جنگ نهروان، کلاً در ٤٠ بیت به شهادت مولا علی (ع) اشاره می‌کند و کتاب را به پایان می‌برد. از آن‌جا که *دلگشانامه* در هفتم صفر ۱۱۳۱ق. به اتمام رسیده و مرگ فخرالدین خان به سال ۱۱۳۹ق. بوده، *متمم حمله حیدری* قطعاً در فاصله این دو تاریخ [احتمالاً در سال‌های ۱۱۳۲ یا ۱۱۳۳ق.] سروده شده است. متمم آزاد حدود ۳۸۵۰ بیت دارد. یکی از منابع شاعر در سرایش این منظومه، کتاب *الفتوح* ابن اعثم یا ترجمه‌ای از آن بوده است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ٦٧-٨٥).

ولایت‌نامه/ عبدالواحد (منزوی،۱۳۵۱: ۳۳۰۳/٤).

ولایت‌نامه/ آقا محمدهاشم ذهبی؛ مثنوی در ولایت امام علی(ع) (منزوی،۱۳۵۱: ۳۳۰٤/٤؛ طهرانی، ۱٤۰۳: ۳۳۵/۱۹).

هفت خوان حیدری/ عیانی؛ «محاربات حیدر کرار» است که در اوایل قرن سیزده سروده شده و ظاهراً تنها منتخبی از آن در تذکره‌ها به جا مانده است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵).

یعسوب‌نامه/ واقف (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵).

یعسوب‌نامه/ محمد حسن فقیر قهدریجانی احوالات حضرت علی (ع) تا جنگ صفین (طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۹/ ۱٦۳).

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

پی‌نوشت

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره این منظومه‌ها ر.ک. *حماسه دینی در ادب پارسی*(۱)؛ *کاروان شعر عاشورا*؛ *حمله سرایی و حمله‌خوانی*؛ *سیمای امام علی (ع) در حماسه‌های دینی و مذهبی ایران*؛ *حیدرنامه*؛ *شعر و شرع و شیعه*؛ در *تعزیت حضرت ثاراللهی*؛ *حماسه‌های دینی*؛ *مروری بر منقبت امامان علیهم‌السلام در شعر فارسی*.

۲. متخلص به سروش، ملقب به خان و شمس‌الشعرا. وی در اصفهان متولد شد و تحصیلات خود را در همان جا گذراند. از دوران نوجوانی از طبعی سرشار و موزون بهره‌مند بود. بعدها از اصفهان به گلپایگان رفت و سپس به تهران آمد و پس از چندی به اتفاق شاهزاده محسن میرزا متخلص به دارا به تبریز رفت و به دربار ناصرالدین میرزای ولیعهد راه یافت. اقامت او در تبریز چهارده سال به طول انجامید و بعد از فوت محمدشاه به همراه ناصرالدین شاه به تهران آمد و بعدها در همان جا وفات یافت. آثار او عبارت است از: قصاید و فتحنامه‌ها و مثنوی‌های *الهی‌نامه*، *اردیبهشت‌نامه*، *ساقی‌نامه* و *روضة‌الانوار* و... (حاج سیدجوادی، ج۳، ذیل سروش اصفهانی).

۳. میرزا سید ابوطالب حسینی فندرسکی از منشیان و نویسندگان پرکار و فاضل قرن دوازده هجری است. از او آثاری به نظم و نثر در زمینه‌های تاریخ، علوم اسلامی و ادبیات باقی مانده است (صفا، ۱۳۷۸: ۵۵؛ طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۹ / ۳۲٦).

٤. میرزامحمد رفیع معروف به رفیع‌خان و متخلص به باذل، از امرا و پارسی‌گویان شبه قارهٔ هند در قرون یازدهم و دوازدهم است. او خود را از احفاد خواجه شمس‌الدین محمد صاحب دیوان جوینی می‌دانست. پدرش میرزا محمود مشهدی به روزگار شاه‌جهان از مشهد به هندوستان رفت و در حکومت شاه‌جهان به مقاماتی دست یافت. باذل در شاه‌جهان آباد (دهلی کنونی) زاده شد. نخست، نزد شاهزاده معزالدین، فرزند عالم‌گیر، به شغل دیوانی پرداخت. سپس، از سوی عالم‌گیر، حاکم بانْس بَریلی و بعد مأمور حراست قلعهٔ گوالیار شد، اما پس از وفات عالم‌گیر (۱۱۱۸ق.) از خدمت عزل شده و در دهلی عزلت اختیار کرد و در ۱۱۲۳قمری

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

در همان‌جا درگذشت. او مردی بود متصف به فضایل اخلاقی که به برآوردن نیاز مردم اهتمام داشت (درباره او ر.ک. طهرانی، ١٤٠٣: ٧ / ٩١؛ صفا، ١٣٧٨: ٣٧٥؛ کاشفی خوانساری، ١٣٨٥: ٢١).

٥. نام کامل او ملا بمانعلی کرمانی و تخلصش «راجی» به معنای امیدوار است. در مورد او اطلاعات دقیقی در دست نیست. زردشتی بودن در آغاز، اشتغال به حرفه شالبافی پیش از شاعری، مسافرت‌های متعدد به عتبات عالیات و دیدار با فتحعلی شاه اطلاعاتی است که منابع مختلف درباره او ذکر کرده‌اند. براساس دایرةالمعارف تشیع او تا حدود سال ١٢٤٠ق. زنده بوده است (درباره او ر.ک. طهرانی، ١٤٠٣: ٧ / ٩١؛ کاشفی خوانساری، ١٣٨٥: ٨٧).

٦. از مردم خوسف بیرجند بود. در قصیده‌سرایی و مدح بزرگان دین دستی توانا داشت. پدران وی اهل علم و ارشاد بودند و خود نیز از عالمان شیعی مذهب بود و از فنون ادب و علوم شرعی و اخبار و احادیث و سنت آگاهی داشت و در اشعار خود به کرّات از این اطلاعات سود جسته است. وی از راه کشاورزی گذران زندگی می‌کرد. آرامگاه او در شهر خوسف بیرجند است. به جز *خاوران‌نامه* دیوان اشعاری نیز دارد که شامل قصاید، ترجیعات، مخمّسات، مثمّنات و مربّعات است (حاج سیدجوادی، ج١، ذیل ابن حسام خوسفی).

٧. میرزا علی‌خان خاموش یزدی حائری طویریجی نجفی حدود چهل سال عضو کنسول‌گری ایران در نجف اشرف بود. *دیوان* شعری در سه مجلد مدایح معصومان، غزلیات و رباعیات دارد که قریب شصت‌هزار بیت است. از دیگر آثار وی است: *تقلید و طهارت*، به نظم فارسی و *شاهنشاهنامه حسینی* (طهرانی، ١٤٠٣: ٩/ ٢٨٥).

٨. متخلص به صبا. ملقب به ملک‌الشعراء و احتساب‌الممالک. صبا در کاشان به دنیا آمد. وی از شاگردان حاجی سلیمان بیگ صباحی بیدگلی و ابتدا مداح لطفعلی‌خان زند بود، اما در ١٢١١ ق. به تهران آمد و در جشن جلوس فتحعلی‌شاه قصیدهٔ غرّایی خواند که مورد پسند شاه واقع شد و لقب ملک‌الشعرایی گرفت. ملک‌الشعرای صبا در ادبیات فارسی تبحر و به لغت عرب احاطهٔ کافی داشت و اشعار زیادی، از غزل و مثنوی و رباعی و ترجیع‌بند سروده ولی هنر بزرگ او قصیده‌سرایی است. او در تهران درگذشت. از آثار اوست: *دیوان* شعر؛ *عبرت‌نامه* به

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

تقلید *تحفة‌العراقین* خاقانی؛ *گلشن صبا*، در اندرز به فرزندش (حاج سیدجوادی، ج٤، ذیل صبای کاشانی).

۹. در مورد نام کامل و نسب او میان مورخان ادبیات و نسخه‌شناسان اختلاف است. برخی او را غلامعلی آزاد بلگرامی (صفا، ۱۳۷۸: ۳۸٤)، عده‌ای میرزا ارجمند آزاد کشمیری (طهرانی، ۱٤۰۳: ۱۹ / ۱٦۲) و بعضی نیز میرزا محمد صادق آزاد کشمیری دانسته‌اند. «ظاهراً محمدصادق آزاد شاعر متوسط و ناشناخته‌ای بوده که احتمالاً به دلیل اصالت غیرکشمیری، مذهب [شیعه متعصب] و یا دور بودن اشعارش از حال و هوای سبک هندی و عرف عصر مورد توجه تذکره‌نویسان هم‌عصرش نبوده است» (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۷٦).

منابع

آیدنلو، سجاد (۱۳۸۶) «ذوالفقار، از تاریخ تا افسانه (ویژگی‌های داستانی ذوالفقار در فرهنگ و ادب ایران)». *نشریهٔ گوهر گویا*. پاییز.

افشار، ایرج (۱۳۴۸-۱۳۸۳) *فهرست مقالات فارسی*. ۶ جلد. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

جعفریان، رسول (۱۳۸۲) *مروری بر منقبت امامان علیهم السلام در شعر فارسی*. *فصلنامه مشکوة*، ش ۷۸.

حاج سیدجوادی، کمال (۱۳۷۷-۱۳۸۰) *اثرآفرینان*. ٦جلد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

دبیری‌نژاد، بدیع‌الزمان (۱۳۸۰) «افتخارنامهٔ حیدری (معرفی حماسه‌های دینی ایران)». *کتاب ماه هنر*. ش۳۱ و ۳۲. فروردین و اردیبهشت.

رحمانی، صادق (۱۳۷۵) «شعر و شرع و شیعه: شیعه‌سرایان عصر صفوی». *پاسدار اسلام*. سال ۱۳. ش پیاپی ۱۷٦-۱۸۰. مرداد- آذر.

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

شهریار نقوی، سید حیدر (۱۳۵۳) «تجلیات زبان و فرهنگ ایران در هند و پاکستان». *هنر و مردم*. دوره ۱۲. ش ۱۴۲. مرداد.

صفا، ذبیح الله (۱۳۷۸) *حماسه‌سرایی در ایران*. چاپ هفتم. تهران: فردوس.

طهرانی، آقابزرگ (۱۴۰-۱۴۰۶ق.) *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء.

غلامی، ابوالفضل (۱۳۸۵) تصحیح نیمه دوم علی‌نامه. استاد راهنما مظفر بختیار. استاد مشاور محمد دهقانی. دانشگاه تهران. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

کاشفی خوانساری، سیدعلی (۱۳۸۵) «حماسه علوی». *روزنامه جوان*. سال هفتم. ش ۱۹۹۸. فروردین.

_____ (۱۳۷۹) «حماسه دینی در ادب پارسی(۲)». *موعود*. ش۲۲. مهر و آبان.

_____ (۱۳۷۹) «حماسه دینی در ادب پارسی(۱)». *موعود*. ش۲۱. مرداد.

_____ (۱۳۸۵) *حمله‌سرایی و حمله‌خوانی*. تهران: حوا.

_____ (۱۳۸۱) *حیدرنامه: گزیده‌ای از حماسه‌های علوی از عهد صفویه تا عصر حاضر*. تهران: موعود عصر.

_____ (۱۳۸۳) «در تعزیت حضرت ثاراللهی». *موعود*. ش ۳۱. بهمن.

گلچین معاني، احمد (۱۳۴۴) «حماسه‌هاي دينى». *نامه آستان قدس*. سال ٤. ش ۲ ـ ۳. بهمن.

مجاهدی (پروانه)، محمدعلی (۱۳۸۶) *کاروان شعر عاشورا*. ۳ جلد. قم: زمزم هدایت.

محمدی، هاشم (۱۳۸۳) «سیمای امام علی (ع) در حماسه‌های دینی و مذهبی ایران». *کیهان فرهنگی*. ش ۲۱۶. مهر.

مشار، خانبابا (۱۳۵۲) *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*. ۲جلد. چاپ دوم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

منزوی، احمد (۱۳۵۱) *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی*. ۴جلد. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.

بانک اطلاعات نسخ خطی http://www.aghabozorg.ir

پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران http://www.irandoc.ac.ir

خانه کتاب http://www.ketab.ir

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]

پایگاه اطلاع‌رسانی کتابخانه‌های ایران http://www.lib.ir
بانک اطلاعات نشریات کشور http://www.magiran.com
مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی نمایه http://www.namaye.net
سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران http://www.nlai.ir
پایگاه مجلات تخصصی http://www.noormags.com
پایگاه اطلاعات علمی http://www.sid.ir

[Downloaded from c4i2016.khu.ac.ir on 2024-10-12]
[DOR: 20.1001.1.17359732.1389.5.14.3.5]
[DOI: 10.52547/jls.5.14.47]